

Rusland, onveranderlijk anders?

Russische identiteit in politiek,
cultuur en geschiedenis

LIEN VERPOEST (RED.)

A decorative border with a repeating floral and leaf pattern in white and grey surrounds the central text area.

Rusland, onveranderlijk anders?

Russische identiteit in politiek,
cultuur en geschiedenis

onder redactie van
Lien Verpoest

UNIVERSITAIRE PERS LEUVEN

© 2019 Universitaire Pers Leuven / Leuven University Press / Presses Universitaires de Louvain. Minderbroedersstraat 4, B-3000 Leuven

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de uitdrukkelijk bij wet bepaalde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

ISBN 978 94 6270 201 1

D / 2019 / 1869 / 47

NUR: 697

Boekverzorging: Jurgen Leemans

Ontwerp omslag: Anton Lecock

Illustratie omslag: Hohloma in red – seamless pattern vector. Russian traditional decoration design. (Antuanetto/Shutterstock/604662182)

Inhoudstafel

Ten geleide	7
De nieuwe Russische triade: staat, traditie, volk <i>Lien Verpoest</i>	11
Geofferd voor een fantasiewereld <i>Marc Jansen</i>	31
Was er leven voor de kunst in het grote bureaucratische spel? 47 De Sovjetmuziek tussen vrijheid, repressie en officiële idealen <i>Francis Maes</i>	
Kunstactivisme in/uit Post-Sovjet Rusland Pjotr Pavlenski in de voetsporen van Aleksandr Brener <i>Pieter Boulogne</i>	73
Post-Sovjet Rusland Een schizofrene grootmacht op zoek naar zijn plaats op het wereldtoneel <i>Tony van der Togt</i>	91
Begrensd Runet Rusland en het nieuwe informatietijdperk <i>Eva Claessen</i>	109
“A people that does not remember its past has no future” De Russische instrumentalisering van het verleden onder de presidenten Poetin en Medvedev <i>Laura Vansina</i>	125
Noten	145
Over de auteurs	173

Ten geleide

In maart 2000 koos Rusland een nieuwe president die het land grondig zou veranderen. Na de moeizame politieke en economische transitie van de jaren negentig, toen crisis nooit veraf was, leek een nieuw tijdperk aangebroken. Het was alsof de nieuwe president in sneltempo orde op zaken stelde. Geholpen door de stijgende energieprijzen begon Rusland aan een opmerkelijke economische remonte, waardoor de algemene levensstandaard aanzienlijk verbeterde.¹ Ook de staat was helemaal terug: de uitvoerende macht werd gecentraliseerd en geverticaliseerd, de vrijheid van de regio's werd aan banden gelegd, en legislatief kwam er vanaf 2003 steun in de vorm van een pro-presidentiële parlementaire meerderheid. Door deze grote veranderingen staan die moeilijke jaren negentig nu voor vele Russen synoniem voor zwakte, economische crisis en politieke chaos, een periode die afgesloten werd toen president Jeltsin van het politieke toneel verdween.

De grote vraag is of Rusland wel zo grondig veranderd is, dan wel terug de draad opgenomen heeft. Moeten de jaren negentig niet eerder als een anomalie beschouwd worden, een korte ruis in Ruslands geschiedenis? Traditie, een sterke staat en patriottisme zijn intussen kernbegrippen van het Russische binnen- en buitenlands beleid. Na de cesuur van de Sovjet-Unie lijkt het alsof men in Rusland de draad terug opgenomen heeft. Enerzijds wil men samenwerken met het Westen, anderzijds zien we een groeiende contestatie van westerse ideeën, die steeds meer als opgelegd ervaren worden. In 2001 stelde de jonge president nog dat integratie met Europa één van de prioritaire domeinen was in Ruslands buitenlands beleid.² In 2007 klonk het al anders, toen diezelfde president fijntjes opmerkte dat zij die Rusland de hele tijd de les willen spellen over democratie, zelf hardleers zijn als het aankomt op democratie.³ In 2014 borrelde de frustratie over in contestatie, zo bleek uit de speech na de annexatie van de Krim: “we hebben alle reden om aan te nemen dat het beruchte beleid van *containment* zoals het reeds gevoerd werd in de achttiende, negentiende en twintigste eeuw nu gewoon doorgaat.

Men probeert ons voortdurend in een hoek te dwingen, omdat we ons onafhankelijk opstellen, de dingen benoemen zoals ze zijn, en niet meedoen aan die hypocrisie.” Patriottisme, respect voor tradities en het roemrijke verleden werden steeds prominenter vermeld als gemeenschappelijke waarden die Rusland als sterke staat consolideren.⁴ Meer dan ooit wordt het belang van eigen verleden en tegelijkertijd de grote verschillen met andere landen benadrukt. Continuïteit en contestatie. Is Rusland onveranderlijk anders?

Dit is géén Poetinboek. Rusland wordt hier bestudeerd aan de hand van enkele kernbegrippen die cruciaal zijn om de geschiedenis, cultuur, en buitenlandse politiek van het land beter te kunnen begrijpen: contestatie, traditionalisme, etatisme. Er wordt evenzeer gekeken naar context als naar beleid, door de bredere narratieven te identificeren die door politieke leiders, beleidsmakers, kunstenaars, revolutionairen gehanteerd worden. Het zijn namelijk deze narratieven, en niet de acties van één man in het Kremlin, die de rode draad vormen doorheen de Russische politiek, geschiedenis en cultuur.

Dit is ook geen politiek boek. Een louter politieke analyse zou de Ruslandkunde onrecht aandoen. Slavisten zullen het met me eens zijn dat er zoveel te leren en te begrijpen valt over Rusland aan de hand van de literatuur, muziek, geschiedenis, allen ijkpunten van de Russische identiteit. Dit boek bevat dan ook een cultuurhistorisch deel en een politiek-maatschappelijk deel. Zeven auteurs geven hun visie op Rusland als land dat contesteert en gecontesteerd wordt, dat zo anders is door die mysterieuze Russische ‘Sonderweg’ maar tegelijk ook vaak conformeert. Na een inleidend hoofdstuk dat enkele van deze kernbegrippen uitdiept, illustreren de auteurs van de verschillende hoofdstukken die daarop volgen elk op hun manier hoe uniek Ruslands uitzonderlijke geschiedenis en internationale positie is. Marc Jansen belicht de verwoestende menselijke kost van de vroege Sovjetgeschiedenis. Hoe geeft men dit recente verleden een plaats in een land waar geschiedenis moet verenigen? Francis Maes beschrijft hoe de hoge druk en artistieke sfeer, radicaal verschillend van het Westen, het oeuvre van Sovjetcomponisten zo uniek maakte, en hoe in hun werk soms stil protest vervat lag. Pieter Boulogne gaat vervolgens in op het hedendaags kunstactivisme in Rusland en documenteert deze authentieke maar ook zeer confronterende vorm van artistieke contestatie. In het politiek-maatschappelijk deel van de bundel belicht Tony van der Togt de huidige gespannen relatie van Rusland met het Westen. Eva Claessen kijkt naar

strategieën van Russische contestatie door de politisering van het Russische internet te belichten. Laura Vansina bestudeerde tot slot de Russische instrumentalisering van het verleden in presidentiële speeches: hoe gaan beleidsmakers om met de Russische geschiedenis?

De bijdragen aan deze bundel gaan dus dieper in op markante episodes uit de Russische geschiedenis, opmerkelijke artistieke ontwikkelingen, nieuwe beleidslijnen. De hoofdstukken kunnen elk apart gelezen worden: ze vormen telkens een uniek verhaal op zich dat een interessante episode of minder gekend aspect van de Russische maatschappij en cultuur belicht. Tussenteksten vormen een rode draad die de bijdragen van de auteurs aftoetsen aan die ene overkoepelende vraag: Is Rusland onveranderlijk anders? Of willen we Rusland gewoon zo zien?

Lien Verpoest
augustus 2019

Reeds vele eeuwen stelt men scherpe opinies maar ook hardnekkige vooroordelen over Rusland te boek, gebaseerd op reizen, ontmoetingen, en een algemene fascinatie over hoe “anders” de Russische cultuur en het politieke bestel is. Na de vervreemding van de Koude Oorlogsjaren werd de toenadering tussen Rusland en het Westen op wederzijds enthousiasme onthaald. De chaotische jaren negentig werden in Rusland evenwel heel anders ervaren dan in West-Europa. Terwijl het EU- en NAVO-uitbreidingsproces de Europese invloed, cultuur en waarden meer oostwaarts oriënteerde, bouwde de Russische Federatie verder aan haar eigen “Russische Wereld” en Euraziatisch economisch project, en zette frustratie zich gaandeweg om in contestatie. In dit hoofdstuk verkent Lien Verpoest het nieuwe Russische beschavingsnationalisme aan de hand van concepten van contestatie en soevereiniteit. Een hernieuwde Russische triade dient zich aan: staat, volk en traditie.

De nieuwe Russische triade: staat, traditie, volk

LIEN VERPOEST

In de achttiende eeuw schreef de Franse astronoom Abbé Chappe d'Auteroche een vernietigend relaas over Rusland. In 1761 reisde hij naar Siberië om de zeldzame Venusovergang waar te nemen, maar de tocht was hem bepaald niet bevallen. En de inwoners van dat onmetelijke Russische Rijk evenmin: hij schreef dat de Russen een bloedeloos, apathisch volk waren. De wegen waren slecht, de bevolking werd uitgebuit, de elite was slaafs. Het barre klimaat hield de beschaving in Rusland als het ware tegen.¹ Jean Chappe was slechts één van de vele Ruslandreizigers die zijn hardnekkige vooroordelen over Rusland te boek stelde. In 1812, vlak voor Napoleon het Russische Rijk binnenviel, reisde de bekende Madame Germaine de Staël erheen. Haar visie op Rusland in haar bekende *Dix Années d'Exil* was veelbetekenend: “Geen enkel beschaafd volk telt zoveel wilden als de Russen”, stelde ze. Omdat het hen aan opvoeding ontbrak was er geen maat op hun geweld, en door hun onwetendheid kenden ze ook weinig principes of moraliteit.²

In de negentiende eeuw werd markies Astolphe de Custine beroemd met een even kritisch relaas dat hij neerschreef in zijn boek *La Russie en 1839*. Rusland, zo schreef hij, was een barbaars land met een serviele bevolking, en elk splintertje beschaving kwam uit het Westen: “wat van Rusland de merkwaardigste staat ter wereld maakt om te observeren is de aanwezigheid van de meest extreme achterlijkheid, bevorderd door de onderwerping aan de Kerk, en de meest verfijnde cultuur geïmporteerd uit het buitenland door een kieskeurige regering.”³

Natuurlijk riepen dergelijke boeken woedende reacties op in Rusland. Catharina de Grote, aan de macht toen het boek van Chappe d'Auteroche gepubliceerd werd, kon er niet bepaald om lachen. Het boek deed afbreuk aan haar jarenlange inzet om Rusland te moderniseren, en besmeurde de internationale reputatie van haar rijk. Zij zag hierin een georkestreerde beschadigingscampagne vanuit

Frankrijk. Als antwoord pende ze in 1770 de vlijmscherpe *Antidote or Réfutation du mauvais livre superbement imprimé intitulée Voyage en Sibérie 1761* neer, een schotschrift dat anoniem verspreid werd.⁴

Ook het relaas van de Custine was een groot succes in West-Europa. Het duurde dan ook niet lang of het boek werd verboden in Rusland. De toenmalige tsaar Nicolaas I reageerde even gepikeerd als zijn voorgangster. Al gauw verschenen er – al dan niet in opdracht – verscheidene meer “realistische” en “betrouwbare” studies over Rusland.⁵ Het aantal reisverslagen over Rusland die het barbarisme van de Russen, de apathie van de bevolking, de tirannie van de tsaren en de onderdanige adel beschrijven zijn amper te tellen.⁶ Rusland is altijd de “andere” geweest. Ook in academisch onderzoek is dit een vraag die blijft boeien: waarin liggen onze verschillen? Hoe verbonden zijn Rusland en het Westen, of juist niet?

Deze vraag werd nog pertinenter na 1991. Tijdens de Koude Oorlog was de verbondenheid van de Russische en West-Europese cultuur en geschiedenis op het achterplan gekomen, of werd het redelijk eenzijdig bestudeerd.⁷ Maar toen een onafhankelijk Rusland zich na 1991 moest herpositioneren op het internationaal toneel flakkerde deze discussie weer op. Academics beten zich massaal vast in het thema. Men ging Ruslands relatie met Europa onderzoeken vanuit zowel historisch als hedendaags perspectief. Soms leek het wel of de negentiende eeuwse draad weer opgenomen werd. Rusland moest immers zoals het beschaafde Europa worden, politiek democratiseren en economisch de omslag richting vrije markteconomie maken. Met de beste bedoeling legden transitologen uit hoe het land kon moderniseren en hervormen, gebaseerd op *best practises* uit het Westen: *when in Europe, act like the Europeans*. Sommigen gingen er ver in: zo drukte Francis Fukuyama in zijn beroemde essay uit 1989 de hoop uit dat met het einde van de Koude Oorlog ook een eindpunt in de geschiedenis bereikt zou worden: na de val van het communisme zou de universele verspreiding van de liberale democratie snel een feit zijn.⁸ De werkelijkheid haalde deze verwachtingen echter in: liberalisme raakte in Russische politieke kringen steeds meer in diskrediet. Reeds meer dan vijftien jaar slagen liberale partijen in Rusland er niet meer in de kiesdrempel te halen. Westerse “neoliberale” normen en waarden worden gecontrasteerd met de “Russische wereld” (*Ruski mir*) die heel andere, meer conservatieve tradities koestert.

Ook in hun analyse van de Russische identiteit gingen sommige academics in de jaren negentig behoorlijk ver. Zo publiceerde Daniel Rancour-Laferrière in 1995 het controversiële boek *The Slave Soul of Russia*, waarin hij poneerde dat de Russen een echt “Slavenvolk” zijn die graag gedomineerd worden. Hun

“moreel masochisme” illustreerde hij met een reeks zorgvuldig geselecteerde historische voorbeelden.⁹ Anderen schetsten een meer genuanceerd beeld. In zijn bekende boek *Inventing Eastern Europe* zet Larry Wolff uiteen hoe het concept Oost-Europa in de achttiende eeuw geconstrueerd werd door Verlichtingsintellectuelen. Door Oost-Europa als een achterlijke, minder ontwikkelde regio af te schilderen, kon men de verfijning en intellectuele ontwikkeling van West-Europa extra in de verf zetten.

Net zoals Wolff situeert Iver Neumann het ontstaan van de zeer hardnekkige vooroordelen over Rusland in de achttiende eeuw. In zijn essay *Russia as Europe's Other* stelde hij dat dit komt omdat het iets oudere beeld van Rusland als barbaars land in die periode bestendig werd door prominente figuren zoals Diderot, Montesquieu, David Hume en Edmund Burke. Dat deze voorname denkers bijna zonder uitzondering negatief waren over Rusland, en er hoogstens wat potentieel in zagen mits grondige hervormingen, de afschaffing van het lijfeigenschap en het tsarisme, verleende dit vooroordeel meer gewicht.

De idee van Rusland als Europa's andere is hier interessant, omdat het de vinger legt op de specifieke dynamiek tussen deze twee belangrijke regio's op het Europese continent. Het is een bron van frustratie maar ook van identiteitsvorming, als reactie tegen de Europese blindheid (en selectieve doofheid) voor de Russische identiteit. Iver Neumann koppelt er nog een tweede interessante observatie aan, die tot op de dag van vandaag van toepassing is: Europa beschouwt Rusland onveranderlijk als leerling. Ook deze visie is ontstaan in de achttiende eeuw, en werd mee in de hand gewerkt door Ruslands twee grootste tsaren: Peter en Catharina de Grote. Peter I (1682-1725) trok tweemaal naar West-Europa, om als leerling-scheepsbouwer aan de slag te gaan op Nederlandse en Britse scheepswerven en zo de westerse samenleving, maar ook de economie en bestuursvormen beter te leren kennen. Met zijn westersgeïnspireerde hervormingen moderniseerde hij Rusland aan een snel tempo. Ook Catharina de Grote (1762-1796) droeg met haar grote bewondering voor de Franse denkers en haar import van westerse kunst en cultuur bij tot de perceptie dat Rusland stevast het Westen als toetssteen voor haar beschaving zag. Waar Peter de Grote de staat efficiënter wilde laten werken naar westers model, was Catharina verantwoordelijk voor de culturele verwestering van Rusland. Ze correspondeerde uitvoerig met Voltaire en nodigde de encyclopedist Denis Diderot en de fysiocraat Pierre Paul Lemercier de La Rivière uit naar Rusland om van gedachten te wisselen. Ze wilde ook hun mening horen over haar westers georiënteerde experimenten zoals de wetgevende commissie van 1767.¹⁰ Haar diplomaten in Wenen, Parijs en Den Haag

speurden de markt af naar Europese kunst, collecties werden opgekocht en versluisd naar het hof in Sint Petersburg.¹¹ Veel van deze aankopen in Brussel en Parijs zouden later de basis vormen van de nu zo indrukwekkende kunstcollectie van de Hermitage.¹² Niet enkel voor kunst maar ook voor literatuur keek men naar het Westen: zo kocht Catharina de bibliotheek van Diderot, en werd het sentimentalisme populair in de Russische literatuur, schatplichtig aan Laurence Sterne en Jean Jacques Rousseau. Dit West-Europese cultuurbad was zo ingrijpend dat de voertaal van de Russische adel tegen het einde van de achttiende eeuw Frans geworden was.¹³

Al deze westers-geïnspireerde hervormingen bevestigden onze perceptie dat Rusland zich enkel kon ontwikkelen naar westers voorbeeld. Dat Rusland zelfs onder haar meest westersgezinde tsaren een autocratie bleef, en na de Franse Revolutie heel wat van deze hervormingen teruggeschroefd werden maakte niet uit. Dat in de negentiende eeuw een grote groep schrijvers en denkers in Rusland zich bijzonder kritisch uitlieten over West-Europa en vooral benadrukten hoe anders Rusland was, en hoe de Russen hun eigen pad van ontwikkeling moesten bewandelen ook niet. Dat Rusland het lijfeigenschap pas in 1861 afschafte en de tsaren de wanhopige roep om hervormingen negeerden en aan hun dynastieke macht bleven vasthouden tot deze omvergeworpen werd in 1917 evenmin. Wat bleef hangen was: Rusland wil leren van het Westen.

Een lichtend voorbeeld?

Dit bleek dan ook opnieuw het vertrekpunt toen Rusland voor een zware politieke en economische transitie stond in de jaren negentig. De Koude Oorlog en jaren van Sovjet-isolement waren achter de rug. Westerse instellingen stonden in de rij om de banden aan te halen met het nieuwe onafhankelijke Rusland. Een nieuw Rusland dat een leerling van het Westen wilde zijn, zo dacht men. En in de prille jaren na de val van de Sovjet-Unie was dit ook wel zo: opnieuw keek men naar het Westen als voorbeeld voor economische en politieke hervormingen. En daar stond men klaar met een pakket aan voorstellen om de transitie naar een vrije markteconomie zo goed mogelijk te laten verlopen. Dit corpus van aanbevelingen en adviezen staat bekend als de *Washington consensus* en werd in 1989 geformuleerd door John Williamson van het Institute for International Economics in Washington. Hoewel de adviezen oorspronkelijk gericht waren op economische hervormingen in Latijns-Amerika, ging men ervan uit dat deze principes waar nodig ook elders toegepast konden

worden, mede omdat deze adviezen uitgingen van de steun van internationale instellingen (het IMF en de Wereldbank) in verschillende regio's. Bij vele experts, zowel economen als academici, heerste toen de overtuiging dat men deze westerse adviezen kon transplanteren op de Oost-Europese regio. Hierbij ging men echter voorbij aan de eigenheid van de Sovjet economie die zich doorheen de hele twintigste eeuw los van het Westen ontwikkeld had. Dit relatief gesloten systeem dat geplaagd werd door problemen die eigen waren aan de Sovjetsamenleving viel niet zomaar te vervangen door het westerse voorbeeld. Men stond hier onvoldoende bij stil, met alle rampzalige gevolgen van dien. Niet alleen werkte het de onvermijdelijke zware economische crisis in Rusland verder in de hand, maar het veroorzaakte ook de eerste crisis van het liberalisme in de post-Sovjet regio. Jegor Gaidar, eerste minister onder Boris Jeltsin en groot aanhanger van economische "shocktherapie" bleef jarenlang de meest gehate man in Rusland.¹⁴ Tegelijk wordt de diepe crisis van de vroege jaren negentig nu gebruikt om een lans te breken voor de Russische "eigen weg" (*Osobyj Poet' of Sonderweg*), waarbij de dramatische prijsstijgingen en achterstallige salarissen en pensioenen als voorbeeld aangehaald worden van wat liberale economische hervormingen teweeg kunnen brengen.

De verzwakte leerling

De tastbare gevolgen van een economisch herstelplan geschoeid op westerse leest vielen dan ook moeilijk te negeren. Daarvan getuigen ook de grote IMF-leningen in de jaren negentig. Wat naast de economische crisis in Rusland misschien minder gecapteerd werd door het Westen waren de gevolgen van de crisis voor de Russische zelfperceptie. Naast een land dat kreunde onder hyperinflatie en privatisering was Rusland na de val van de Sovjet-Unie immers ook een geamputeerd imperium. Nooit stond het land geopolitiek in een zwakkere onderhandelingspositie dan na 1991. Enerzijds werd de Russische Federatie internationaal beschouwd als de opvolgstaat van de Sovjet-Unie: het nam bijvoorbeeld het nucleair arsenaal over van andere post-Sovjetstaten zoals Oekraïne en nam ook de zetel in de VN-Veiligheidsraad over. Tegelijkertijd was Rusland geen opvolger van de Sovjet-Unie, want kleiner dan ooit: Wit-Rusland, Oekraïne, de Kaukasus, de Centraal-Aziatische 'stans': allen maakten ze vroeger deel uit van het Russische Rijk en van de Sovjet-Unie, allen kozen nu voor de onafhankelijkheid. Gegeven de beperkte economische slagkracht betekende dit dat Rusland in het begin van de jaren negentig vooral moest inzetten

op samenwerking: het zich inpassen in het internationaal politieke bestel door lidmaatschap van internationale organisaties en het onderschrijven van samenwerkingsakkoorden in ruil voor buitenlandse steun en investeringen. De relatie met de Europese Unie is een goed voorbeeld van deze conditionele liefde. In 1994 ondertekende Rusland het Partnerschaps- en Samenwerkingsakkoord met de Europese Unie, dat in 1997 in voege trad.¹⁵ Meer dan tien jaar vormde dit lijvige document de juridische basis voor economische, politieke, wetenschappelijke en culturele samenwerking tussen Rusland en de Europese Unie. Het stipuleerde dat er tweejaarlijks een topontmoeting op het hoogste niveau zou plaatsvinden en regelmatig tussentijds diplomatiek overleg rond verschillende thema's. In diezelfde periode genoot Rusland (net zoals de andere post-Sovjetlanden van het GOS) ook Europese steun via het TACIS-programma (*Technical Assistance to the Commonwealth of Independent States*), dat in 1991 opgestart werd door de Europese Commissie.

Het samenwerkingsakkoord tussen Rusland en de Europese Unie vormde enerzijds een goede basis: het document was gedetailleerd en constructief van opzet, met veel aandacht voor overleg en convergentie. Anderzijds leidde het overleg op topniveau vaak tot een eenzijdig discours: stevast werd er op de halfjaarlijkse EU-Ruslandtop tussen de president van Rusland en de voorzitter van de Europese Raad en van de Europese Commissie op een gezamenlijke persconferentie gehamerd op de *strategic partnership* tussen Rusland en de Europese Unie waarbij *new dividing lines* kost wat kost vermeden moeten worden.

Naast het constructieve overleg op lager niveau werd op de EU-Ruslandtop door de Europese leiders vaak gefocust op normatieve divergenties tussen beide partners. Mensenrechtenschendingen werden tijdens de twee Tsjetsjeense oorlogen van 1994-96 en 1999-2000 tijdens elke ontmoeting stevast aangekaart. Na de moord op Anna Politkovskaja werd het gevaarlijke klimaat waarbinnen journalisten in Rusland moesten werken aangeklaagd. Ook nu nog was Rusland de leerling die moest geschoold worden in de democratie en het Europese mensenrechtenbeleid. Eleanor Bindman geeft in een analyse aan dat dit betekende dat men Rusland wilde "socialiseren" aan de Europese normen op vlak van mensenrechten door in dialoog te treden met de Russische beleidsmakers en regering en door ook mensenrechtenorganisaties in Rusland zelf actief te steunen.¹⁶ De reactie van Russische zijde op de aanhoudende kritiek aangaande mensenrechten hield vaak het midden tussen berusting en ingehouden woede: men nam er akte van en ontkende vervolgens de beschuldigingen. Omwille van de precaire economische situatie en omdat Rusland belang had bij een constructieve politieke dialoog

met de Europese Unie tolereerde men dit “paternalistische” gedrag van de Europese zijde.¹⁷ Ook later, onder Poetin, bleef de Hoge Vertegenwoordiger voor het buitenlands beleid van de Europese Unie de Europese normen en waarden als uitgangspunt voor relaties nemen. Zo zorgde de Russische wet tegen homopropaganda van 2013 voor een golf van westerse kritiek. Maar nu reageerde Rusland helemaal anders.

De kentering

Tegen het einde van de twintigste eeuw was Rusland een gevestigd lid van de belangrijkste regionale organisaties zoals de Raad van Europa, de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) en het Gemeenebest van Onafhankelijk Staten (GOS). Tegelijk had het land belangrijke samenwerkingen lopen met de Europese Unie (het *Partnership and Cooperation Agreement*) en de NAVO (*Partnership for Peace en Founding Act, 1997*).¹⁸ Er werd actief naar lidmaatschap van de Wereldhandelsorganisatie toegewerkt¹⁹ en Rusland werd ook opgenomen in het selecte clubje van de vooraanstaande industriële landen: sinds 1997 vergaderde de G7 met Rusland erbij als G8.²⁰ De significante stijging van de gas- en olieprijsen vanaf 2000 zorgden voor een opmerkelijke economische remonte in Rusland. De nieuwe president Poetin had daardoor bij zijn aantreden meteen de wind in de zeilen. Tegen het einde van zijn tweede ambtstermijn liet hij dan ook een zelfbewust Rusland over aan de nieuwe president Dmitri Medvedev (2008-2012), terwijl hij als eerste minister de touwtjes in handen hield. Sommige onderzoekers relativeren het succesverhaal van Poetins eerste jaren als president. Matthew Wyman en Edwin Bacon bijvoorbeeld vergeleken het beleid van Poetin en Jeltsin en stelden dat Poetin een gemakkelijker startpositie had omdat Jeltsin nu eenmaal het grootste deel van het “vuile werk” gedaan had. In de jaren negentig werd de privatisering immers grotendeels doorgevoerd, was de uitbouw van Rusland als een federatie grotendeels gebeurd, er was een grondwet gestemd en er waren democratische instellingen geïnstalleerd (of ze ook democratisch zouden werken is een andere zaak). De transitie was met andere woorden quasi voltrokken en Poetin kon daardoor met een “schonere” lei beginnen dan Jeltsin.²¹ En dat vertaalde zich naar een grotere aandacht voor het buitenlands beleid en de internationale positie van Rusland. Niet alleen economisch had Rusland zich hersteld, ook geopolitiek was Rusland niet meer het geamputeerd imperium in een zwakke onderhandelingspositie.

Van Europese kant zag men dit niet, terwijl men het nochtans had moeten zien. Aan de vooravond van de eenentwintigste eeuw bleef men uitgaan van de ondertussen volledig achterhaalde visie dat Rusland nog steeds wilde (en moest) leren van het Westen. Er volgden verschillende initiatieven die Rusland geopolitiek enkel meer schoffeerden en frustreerden. In juni 1999 publiceerde de Europese Unie haar eerste *Common Strategy*, een nieuw beleidsinstrument dat binnen het Europese Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid gelanceerd werd na het Verdrag van Amsterdam van 1997.²² De eerste “gemeenschappelijke strategie” van de Europese Unie richtte zich op haar belangrijkste buur, Rusland, de tweede op Oekraïne. Zo’n strategie bestond voornamelijk uit een document dat de belangrijkste beleidslijnen ten aanzien van een “derde land” (geen lidstaat of kandidaat-lidstaat) uittekende. Omdat alle lidstaten zich hierin moesten vinden en de strategie diende goedgekeurd te worden op de Europese Raad was het resultaat een relatief vaag document. De oude retoriek over het vermijden van “nieuwe scheidingslijnen” en het “strategisch partnerschap” tussen Rusland en de Europese Unie werd opnieuw opgerakeld, maar voorts was er niet veel nieuws onder de zon. Dit redelijk wollige document stond dan ook in schril contrast met het Russische antwoord erop.

In oktober 1999, toen Poetin net eerste minister was geworden, lanceerde Rusland een *Medium Term Strategy* of Middellange Termijnstrategie voor Ruslands relaties met de Europese Unie. In tegenstelling tot de Europese strategie sprak het Russische antwoord erop wél klare taal. Het nationaal belang van Rusland werd vooropgesteld, ook in buitenlandse politieke en economische contacten. Rusland erkende enerzijds dat de ervaring van Europese integratie nuttig en inspirerend kon zijn voor het GOS, maar vroeg anderzijds ook (reeds in 1999!) rekening te houden met de Russische belangen bij een verdere EU-uitbreiding, die, aldus het document, een “ambivalente impact” kon hebben.²³ Men drong in het document dan ook aan op uitgebreide consultaties hierover met de Europese partners. Onder andere de kwestie van Kaliningrad werd hierbij vernoemd: bij de volgende uitbreiding zou deze Russische exclave immers een eilandje in de Europese Unie worden. De extra administratieve last en uitgebreide onderhandelingen over hoe de inwoners van Kaliningrad visumvrij doorheen de EU naar hun moederland zouden kunnen reizen werden door Rusland weinig gewaardeerd.²⁴

In de aanloop naar de EU-uitbreiding van 2004 werden enkele besognes die Rusland reeds gesignaleerd had in zijn Middellange Termijnstrategie realiteit. De Europese Unie leek niet tegemoet te komen aan de vraag tot speciale aandacht voor de Russische belangen en negeerde ook de vraag om

de toekomstige leden van de Douane Unie²⁵ mee te betrekken bij overleg over economische aangelegenheden. De frustratie groeide.

Het was uiteindelijk het lanceren van het Europees Nabuurschapsbeleid (*European Neighbourhood Policy, ENP*) dat tot een eerste incident leidde. Met het oog op de uitbreiding van 2004 wilde de Europese Unie haar relaties met de nieuwe oostelijke buurlanden coördineren. In een visietekst van maart 2003 getiteld “Wider Europe – New Neighbourhood: a New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours” werd beschreven hoe deze toekomstige relatie van de EU met de nieuwe buurlanden vorm zou krijgen.²⁶ Tot de oostelijke burens rekende men Rusland, Oekraïne, Wit-Rusland, Moldavië en de Kaukasus. Zij maakten deel uit van wat toenmalig Commissievoorzitter Romani Prodi een nieuwe “Ring of Friends”²⁷ van de Unie noemde. In het document werden de uitdagingen van het nabuurschapsbeleid beschreven, maar ook de voordelen: meer handel, meer samenwerking, meer democratie. Maar Rusland reageerde erg onverwacht: voor de eerste keer werd een voorstel tot (vernieuwde) samenwerking verworpen. Op de EU-Rusland top van mei 2003 in Sint-Petersburg maakten de Russische leiders duidelijk dat zij niet zomaar een schakeltje waren in de Europese vriendenkring. Rusland kon niet zomaar op hetzelfde niveau geplaatst worden als pakweg Wit-Rusland of Armenië: Rusland was één van de belangrijkste handelspartners en de grootste energieleverancier van de Europese Unie.

Even opmerkelijk was hoe snel de Europese Unie inbond. Rusland werd uit het Nabuurschapsbeleid gelicht en kreeg de speciale aandacht waar ze in hun Middellange Termijnstrategie reeds om gevraagd hadden. Er werden vier gemeenschappelijke werven van samenwerking (*Common Spaces*) geïdentificeerd: economie; vrijheid, veiligheid en justitie; externe veiligheid en wetenschap, onderwijs en cultuur. Voor elk van deze vier ruimten werden specifieke werkplannen (*Road Maps*) uitgetekend.²⁸

Breukmomenten

In hun zoektocht naar waarom en wanneer de relaties tussen Rusland en West-Europa zo begonnen te verslechteren wijzen verschillende academici op bepaalde breukmomenten of *critical junctures* die de Russische latente frustratie gaandeweg vergroot zouden hebben. Er waren de EU- en NAVO-uitbreidingen van 2004, maar ook de Europese inmenging in de zesdaagse oorlog in Georgië in 2008 en een nieuw charme-offensief naar de post-Sovjetstaten

toe in de vorm van het Oostelijk Partnerschap in datzelfde jaar.²⁹ Dit laatste was een initiatief tot constructievere samenwerking met post-Sovjetlanden dat oorspronkelijk gelanceerd werd door EU lidstaten Polen en Zweden in mei 2008, en een jaar later omgezet werd in EU-breed beleid in de vorm van het Oostelijk Partnerschap. Vanuit de argumentatie dat dit partnerschap een opvolger was van het Nabuurschapsbeleid van 2004 werd Rusland ditmaal niet vermeld als partner. Het initiatief, volgens de Europese Unie gericht op democratisering en samenwerking via *civil society* groepen en Ngo's, oogstte veel kritiek in Rusland. De Russische minister van buitenlandse zaken Sergej Lavrov merkte in maart 2009 op dat dit geplande initiatief een poging was van de Europese Unie om haar invloedssfeer in het Oosten verder uit te bouwen.³⁰ In 2014 kwam het tot een finale escalatie in de vorm van Euromaidan en de daaropvolgende annexatie van de Krim. Wat deze aaneenrijging van breukmomenten zeker aantoonde is hoe de relaties gaandeweg verslechterden.

Hoogleraar internationale politiek Tom Casier periodiseerde de dynamiek tussen West-Europa en Rusland sinds 1991 heel treffend in verschillende fasen: van 1992 tot 2003 was er sprake van asymmetrische samenwerking; van 2004 tot 2013 veranderde dit in een fase van pragmatische maar steeds intensere competitie, en sinds 2013 zitten we in de conflictfase.³¹ Ook Casier wijst erop dat de asymmetrische samenwerking tussen 1992 en 2003 vooral inhield dat Rusland als leerling bejegend werd.³² In zijn beruchte speech van 10 februari 2007 tijdens de veiligheidsconferentie in München verwees Vladimir Poetin hier naar: "Overigens wordt Rusland – wij – voortdurend onderwezen over democratie. Maar om één of andere reden willen zij die ons onderwijzen zelf niet bijleren."³³

Het is echter interessant dat Casier op het nieuwe element van competitie tussen 2004 en 2013 wijst. Waar eerder het accent op geopolitieke verhoudingen tussen West-Europa en Rusland lag, kregen geo-economische factoren in deze fase de bovenhand. Het Russische lange termijnstreven om lid te worden van de Wereldhandelsorganisatie lag binnen handbereik; in 2012 was het eindelijk zover.³⁴ Maar de geduldige weg naar dit lidmaatschap was niet zonder frustratie: "Zoals u weet, heeft het toetredingsproces van Rusland de laatste fase bereikt. Ik wil erop wijzen dat we tijdens de lange en soms moeizame gesprekken vaak woorden over vrijheid van meningsuiting, vrijhandel en gelijke mogelijkheden hoorden, maar om één of andere reden kwamen die uitsluitend ter sprake als het over de Russische markt ging", aldus Poetin in 2007.³⁵

Net zoals het eerdere lidmaatschap van de G8 maakte het WHO-lidmaatschap Rusland, zo vaak smalend een reus op lemen voeten genoemd,

economisch assertiever. Tegelijkertijd echter werd er door de Europese Unie ook een economische poot aan het Oostelijk Partnerschap gebreid. Naast Associatie-akkoorden met Oekraïne, Moldavië, Wit-Rusland, Armenië, Georgië en Azerbeidzjan werden er ook Vrijhandelsakkoorden gepland.³⁶ Ook hier reageerde Rusland niet bepaald positief op. Op de EU-Rusland top in Jekaterinburg in juni 2013 vroeg President Poetin het belang van de Euraziatische Economische Unie niet te negeren:

Euraziatische economische integratie wordt steeds belangrijker voor de ontwikkeling van het partnerschap tussen Rusland en de Europese Unie. Rusland bouwt de samenwerking met zijn partners uit Kazachstan en Wit-Rusland uit conform de regels van de Wereldhandelsorganisatie. We houden ook rekening met de ervaringen van Europa en informeren onze collega's van de Europese Unie regelmatig over de voortgang van de integratie binnen de Douane-unie en de Gemeenschappelijke Economische Ruimte. We hopen dan ook dat de Europese Commissie nauwe contacten zal uitbouwen met de Euraziatische Economische Commissie. Onze integratie-initiatieven zijn grotendeels gebaseerd op vergelijkbare principes en zijn volledig compatibel. Dit biedt goede perspectieven voor een verdieping van de samenwerking.³⁷

De Russische Wereld en de "Oost-Europese Unie"

Ook al lijkt het dat Poetin hier een positieve boodschap van overleg en samenwerking wil uitdragen, toch was men niet opgezet met de Europese ouvertures in de post-Sovjetregio. Na de EU- en NAVO-uitbreidingen van 1999 en 2004 leek dit een nieuwe stap in de uitbreiding van de westerse invloedssfeer, en dan nog wel richting voormalig Sovjet-territorium. Niet alleen stond deze regio sinds jaar en dag reeds bekend als Ruslands "Nabije buitenland" maar sinds enige tijd werd het ook als deel gezien van de *Russki Mir* (Russische wereld). De invulling van wat dit concept inhoudt en wie ertoe behoort is ruim. Tijdens een speech in 2014 definieerde Poetin de Russische wereld als bestaande uit Rusland, maar ook etnische Russen en niet-etnische Russischtaligen in het buitenland, kortom, iedereen die zich Rus voelt.³⁸

Binnen die Russische wereld zag Poetin een rol weggelegd voor de Euraziatische Economische Unie als een soort van oostelijke tegenhanger van de Europese Unie: een Oost-Europese Unie.³⁹ In die optiek beschouwde men de op til zijnde vrijhandelsakkoorden van Oekraïne, Armenië, Moldavië en Georgië

met de Europese Unie als een verder ondergraven van de Russische invloedssfeer en een rechtstreekse botsing met “hun” Russische Wereld. Naast geopolitieke inmenging (de kleurenrevoluties van 2003 en 2004, Georgië 2008) zorgde nu ook geo-economische inmenging voor competitie in de grensregio tussen de Europese Unie en Rusland. Dit zou de directe aanleiding worden voor het conflict in Oekraïne. Tegen november 2013 had de stille diplomatie zijn werk gedaan. Vlak voor de ondertekening van de Associatie- en Vrijhandelsakkoorden op de Oostelijke partnerschapstop in Vilnius kondigden zowel Armenië als Oekraïne aan af te zien van hun akkoord met de Europese Unie. Armenië zou in plaats daarvan tot de Euraziatische Economische Unie toetreden, en de Oekraïense president Janoekovitsj kondigde aan dat zijn land een Russische lening van 15 miljard dollar (10,9 miljard euro) had gekregen.⁴⁰ De rest is geschiedenis: de protesten op Maidan, de straatoorlog, de vlucht van de president, de Russische annexatie van de Krim, Oost-Oekraïne, de Europese en Amerikaanse sancties.

Sinds het staakt-het-vuren in Oost-Oekraïne is de fase van actief conflict voorbij. Maar de regelmatige schending van de voorwaarden van het Minsk II akkoord van februari 2015 en het daarop handhaven van de sancties tegen Rusland maakten een normalisering van relaties onmogelijk. De structurele dialoog viel stil. De halfjaarlijkse top tussen de Europese Unie en Rusland vindt sinds 2014 niet meer plaats. Vaste overlegorganen zoals bijvoorbeeld de Permanent Partnership Council komen niet meer bijeen. Men slaagt er niet in het Partnerschaps- en Samenwerkingsakkoord tussen de Europese Unie en Rusland, dat in 2007 afliep, te vernieuwen; ook dit wordt dan maar jaarlijks ad hoc verlengd. Voor de Europese Unie blijkt het een moeizame evenwichtsoefening. Het draagvlak voor de sancties brokkelt geleidelijk aan af. Het verklaart waarom Federica Mogherini op persconferenties vaak niet verder komt dan vage woorden over “volharding” in het uitdragen van Europese normen en waarden tegen het politiek en militair uitdagende gedrag van Rusland.⁴¹

Van leerling naar contestatie

Ook al is de fase van actief conflict voorbij, door het breukmoment van 2014 diende zich definitief een nieuwe fase aan: contestatie. De frustratie over het jarenlange westerse paternalisme ten aanzien van de Russische “leerling” nam verder toe door de geo-economische competitie in de grensregio tussen Rusland en West-Europa. In eerste instantie versterkte dit de Russische

identiteitsvorming: een verschuiving van etnisch naar beschavingsnationalisme, waarbij de Russische Wereld het kernbegrip werd waar een hele staatsretoriek rond opgebouwd werd.⁴² De gewelddadige protesten in Oekraïne bleken niet enkel een binnenlandse maar ook een buitenlandse botsing van geopolitieke belangen en soevereiniteitsclaims. Het conflict raakte in de Russische ogen het hart van de Russische beschaving (Kiev-Roes), terwijl in de ogen van de Europese Unie het Oekraïense volk zich eenvoudigweg bevrijdde van een corrupt regime. Dat Oekraïne na jaren van balanceren tussen Rusland en de Europese Unie definitief voor diepere economische en politieke relaties met die laatste koos was een niet onbelangrijke bonus. Op dat moment vond Rusland het tijd om een ondubbelzinnig statement te maken.

Rusland is immers al twee decennia geen leerling meer van het Westen. De irritatie over de vaak paternalistische houding van de Europese Unie die Rusland de les bleef spellen over mensenrechten en Europese normen en waarden sluimerde al vele jaren. Het was de geo-economische rivaliteit met de Europese Unie die de druppel bleek. Dit resulteerde in een wederrechtelijke annexatie, economische sancties en diplomatieke *deadlock*. Tot 2014 was er absoluut geen begrip – of eerder, absoluut geen intentie tot begrip – voor de Russische frustratie. Het was dan ook veelbetekenend dat Vincent Degert, toenmalig hoofd van de Ruslanddivisie van de Europese Dienst voor Extern Optreden (EEAS) zich in januari 2014 nog vrolijk maakte over de Russische suggestie om de lidstaten van de Euraziatische Economische Unie bij het EU-Rusland overleg te betrekken: Degert lachte deze optie weg.⁴³ Tegen eind 2015, na Euromaidan, de annexatie van de Krim en de oorlog in Oost-Oekraïne zou de Europese Unie dit standpunt bij monde van Commissievoorzitter Jean-Claude Juncker bijstellen. Plots was deelname door de leden van de Euraziatische Economische Unie aan het EU-Ruslandoverleg wel bespreekbaar.⁴⁴ Zowel de Europese Unie als de Raad van Europa streven naar een normalisering van relaties. Zonder noemenswaardige toegevingen te moeten doen kreeg de Russische delegatie in juni 2019 het stemrecht terug in de Parlementaire Assemblee van de Raad van Europa. Dit stemrecht werd hen in 2014 omwille van de annexatie van de Krim ontnomen.⁴⁵ In die zin heeft het ondubbelzinnige statement en de onbuigzaamheid van Rusland wel effect gehad.

Wat betekent dit nu op geopolitiek vlak? Voor Ruslands verhouding met het Westen? Feit is dat de visie van de personen die de westerse dominantie over Rusland als geamputeerde grootmacht aankaartten in de jaren negentig en veelal als neo-imperialisten weggezet werden sinds 2014 steeds meer mainstream geworden zijn. Zo was iemand als Aleksandr Doegin lange tijd een

randfiguur die vooral gehoor vond in de extreem-nationalistische hoek. Na 2014 raakte de boodschap van Doegin wijdverspreid, via een geoliede sociale mediamachine en een eigen Youtube-kanaal waar zijn nieuwsbulletins niet enkel in het Russisch verschenen maar plots ook in het Frans, Duits en Engels ondertiteld werden. Enerzijds werden anti-westerse, extreem-nationalistische ideeën dus meer aanvaard binnen Rusland, anderzijds hadden de gebeurtenissen in Europa zelf ook gevolgen voor het geopolitieke evenwicht op het Euraziatisch continent. De Brexit, de aanslagen, de vluchtelingencrisis, en de opkomst van het eurosceptisch populisme versterkten de perceptie van een Europese Unie in crisis, door wiens vertegenwoordigers Rusland zich niet zomaar meer de les liet spellen. Rusland is niet meer alleen “Europa’s andere”, Europa wordt ook steeds actiever als “Ruslands andere” afgeschilderd.

Rusland als soevereine democratie

Het geopolitieke contrast tussen een Europese Unie in crisis en een Rusland met een sterke staatsidentiteit gekoppeld aan beschavingsnationalisme is niet wat West-Europese beleidsmakers in het begin van de jaren negentig voor ogen hadden toen de ontmanteling van de eenpartijstaat richting democratie en vrije markteconomie een aanvang nam. Of West-Europa dit had moeten zien aankomen en te lang ziende blind is gebleven is misschien wel een pertinente opmerking maar tegelijkertijd een achterhaalde vraag. Met het oog op de toekomst is het belangrijker om de redenen achter Ruslands contestatie van het Westen te doorgronden.

Een veelgebruikt argument in de contestatie van internationale normen of organisaties door staten is soevereiniteit. Politieke soevereiniteit wordt gebruikt als argument voor het recht op zelfbeschikking en non-interferentie, veiligheidssoevereiniteit impliceert het recht op zelfverdediging. Economische soevereiniteit wordt aangehaald wanneer staten protectionistische maatregelen doorvoeren of het recht opeisen om natuurlijke bronnen te exploiteren. Normatieve soevereiniteit ten slotte impliceert het recht van staten om hun eigen constitutionele, maatschappelijke en bestuurlijke waarden en structuren na te streven.⁴⁶ De voorbije jaren hanteerde Rusland deze soevereiniteitsargumenten steeds vaker, en steeds explicieter, zeker als er reactie kwam uit het buitenland. Een bekend voorbeeld is de wet die homoseksuele propaganda ten aanzien van minderjarigen verbiedt in Rusland. Deze wet werd in juni 2013 met een grote meerderheid aangenomen in de Russische doema en

genoot ook ruime steun onder de Russische bevolking.⁴⁷ In het buitenland echter bracht de wet veel reactie teweeg, zowel van politieke leiders als van LGBT-activisten. Zeker in de aanloop naar de Olympische Winterspelen in Sotsji begin 2014 kregen de vertegenwoordigers van de Russische regering, in de eerste plaats Vladimir Poetin, een golf van buitenlandse kritiek over zich heen. Verscheidene olympische atleten en politici weigerden naar Rusland te gaan of wendden de Winterspelen in Rusland aan om een politiek statement te maken. Zo voegde toenmalig Amerikaans president Barack Obama drie homoseksuele atleten aan de Amerikaanse Olympische delegatie toe en bleef zelf weg van de Winterspelen.⁴⁸ Aldus werden LGBT-rechten een deel van het geopolitiek discours ten aanzien van Rusland.

Van Russische zijde werd er op verschillende niveaus gereageerd, met een overwegend geonormatief discours. President Poetin alludeerde op de westerse kritiek in zijn jaarlijkse speech voor het parlement. De geonormatieve koers in Ruslands binnenlands beleid werd echter pas ten volle uiteengezet tijdens Poetins jaarlijkse speech voor de Russische Federale Assemblee op 12 december 2013. Daarin benadrukte de president dat Rusland waarden verdedigt die in vele naties de spirituele en morele basis van beschaving vormen: “traditionele familiewaarden, menselijk leven, religieus leven, niet enkel het materiële bestaan, maar ook spiritualiteit”.⁴⁹ Daarnaast kregen de westerse landen een veeg uit de pan: “In de voorbije jaren zagen we hoe de zogenaamd progressieve ontwikkelingsmodellen, die werden opgelegd aan andere naties, resulteerden in regressie, barbarij en bloedvergieten,” aldus Poetin.⁵⁰

Niet alleen brak Poetin in zijn speech een lans voor traditionele waarden, hij voegde er bovendien aan toe dat men in andere delen van de wereld erop uit is deze waarden te vernietigen: “Het vernietigen van traditionele waarden heeft niet alleen negatieve gevolgen voor de maatschappij, maar het is in essentie antidemocratisch, omdat het gebeurt op basis van abstracte, speculatieve ideeën, die ingaan tegen de wil van de meerderheid. Zij aanvaarden deze veranderingen of de voorgestelde revisie van waarden niet.”⁵¹

Ook andere beleidsmakers kaatsten de bal terug. In januari 2014 publiceerde het Russische ministerie van buitenlandse zaken een “Rapport over de mensenrechten in de Europese Unie”. Speciaal vertegenwoordiger Konstantin Dolgov, auteur van het rapport, merkte in de inleiding van het rapport op:

De Europese Unie en haar lidstaten beschouwen het als één van hun prioriteiten hun neoliberale waarden te promoten als een universele levensstijl voor alle andere leden van de internationale gemeenschap. Dit blijkt temeer uit de agressieve promotie van

de rechten van seksuele minderheden. Er werden pogingen ondernomen om andere landen een hen vreemde visie op te leggen van homoseksualiteit en homohuwelijk als een normaal gegeven, een soort van natuurlijk sociaal fenomeen dat door de staat dient te worden gesteund.⁵²

In het hele verdere debat dat erop volgde – en dat ook nog eens samenviel met Euromaidan en de annexatie van de Krim – werd het geonormatieve discours verder aangezwengeld en viel het steeds meer samen met de nieuwe geopolitieke breuklijnen. Zo was er in de Russische pers sprake van “Gayropa” en “Gayromaidan” en werd er geopperd dat de verdere toenadering van Oekraïne tot de Europese Unie enkel zou resulteren in de legalisering van het homohuwelijk.⁵³ Daartegenover werden de “spirituele” waarden van de Russische wereld gesteld: het belang van traditie, natie en staat.

Maar ook argumenten van economische en veiligheidssoevereiniteit staken steeds regelmatig de kop op in internationale disputen. Denk maar aan de onderzeese ontginning van het Noordpoolgebied, waar bij Rusland territoriale claims probeert hard te maken om ook daar nieuwe gasbronnen te kunnen aanboren. Of de annexatie van de Krim, waarbij Rusland beroep deed op het *Responsibility to Protect* (R2P) principe, met als voornaamste argument dat een genocide op de etnische Russen in de Krim dreigde. Sommige academici stellen zich dan ook de vraag of Rusland deze machtspolitiek niet steeds vaker verpakt in humanitaire argumenten.⁵⁴

Rest de vraag of deze contestatie op basis van soevereiniteitsargumenten een nieuw gegeven is of niet. De meningen daarover lopen uiteen en worden logischerwijs gekleurd door een westers of Russisch perspectief. Velen zijn van mening dat 2014 daadwerkelijk een breukmoment was dat de finale trigger vormde voor Ruslands contestatie van het Westen.⁵⁵ De onvrede en frustratie over de paternalistische houding van onder meer de Europese Unie ten aanzien van “leerling” Rusland in combinatie met een intern staatsdiscours dat steeds meer draaide rond staat, volk en traditie zorgde ervoor dat Rusland overging naar een fase van actieve contestatie. Ook de eerder vermelde Iver Neumann bijvoorbeeld pikte de draad weer op en publiceerde in 2016 een artikel over Ruslands relaties met Europa sinds 1991 met de niet mis te verstane ondertitel “From inferiority to superiority”. In dit essay beschrijft hij hoe de antiwesterse houding van rechtse nationalist en oude communisten in de jaren negentig geleidelijk aan meer mainstream werd en na 2013 ook door de regering overgenomen werd. In dit discours ziet Rusland zich als het ware Europa, aldus Neumann, een conservatieve grootmacht die Europa’s ware christelijke erfgoed

beschermt tegen de decadentie en verdorvenheid van het “valse” Europa. Als Rusland een minderwaardigheidscomplex ten aanzien van Europa had in 1991, is dit een kwart eeuw later omgezet in een superioriteitsgevoel.⁵⁶

Niet iedereen echter, en zeker niet Russische analisten en beleidsmakers delen de mening dat 2014 een breukmoment was die resulteerde in een nieuwe fase van actieve contestatie. Volgens hen kaderde het binnenland- en buitenlandbeleid consequent binnen Ruslands soevereine democratie. Deze term werd voor het eerst gebruikt in 2005 door toenmalig vice-hoofd van de presidentiële administratie Vladislav Soerkov.⁵⁷ In de jaren die volgden werd het ook opgepikt door vele beleidsmakers, niet in het minst door Poetin en Medvedev als respectievelijke presidenten.⁵⁸ Soevereine democratie was in 2005 Ruslands antwoord op de “imperfecte democratie” van Jeltsin en de liberale democratie van het Westen.⁵⁹ Door deze term te bezigen maakten Russische beleidsmakers enerzijds duidelijk dat Rusland wel degelijk een functionerende democratie is, maar tegelijkertijd één met andere kenmerken dan het westers liberaal democratisch model. Binnen een soevereine democratie ligt het accent veel meer op nationale identiteit, en dat wordt ruim geïnterpreteerd; zowel het belang van vaderlandse geschiedenis als natuurlijke bronnen als Russische ‘compatriotten’ buiten de Russische landsgrenzen.⁶⁰ Al deze elementen maken deel uit van de Russische identiteit én de Russische Wereld, en verdienen daarom ondersteuning en bescherming in een soevereine democratie. Deze argumenten werden dan ook gebruikt bij de rechtvaardiging van de annexatie van de Krim, de normen- en waardendiscussie met de Europese Unie, of de ontginning van het Noordpoolgebied.

Het discours rond soevereine democratie is door het Westen lang weggezet als een handig riedeltje van de Russische machthebbers (de zogenaamde *siloviki*) voor binnenlands gebruik.⁶¹ Toch valt het in retrospect op dat dit discours sinds 2005 een consequent kader vormde waarbinnen de krijtlijnen van Ruslands buitenlandse politiek uitgetekend werden, van de oorlog met Georgië tot de annexatie van de Krim en de inmenging in Syrië. In die zin is de soevereine democratie niet enkel een discours om de beleidskeuzes van het Kremlin voor binnenlands publiek te verkopen, maar vormt het ook Ruslands alternatieve antwoord op internationale aanvaarde normen en waarden. Hierbij stelt Rusland niet humanitaire aspecten maar veiligheid en soevereiniteit voorop als kernwoorden van internationale politiek.

Tot slot bezorgden de argumenten rond soevereine democratie Russische beleidsmakers ook de nodige munitie tegen de onaflatende buitenlandse kritiek over onder meer mensenrechten. Zo gaf Poetin reeds in 2006 tijdens

de G8 top in Sint-Petersburg aan dat Rusland het niet meer zou pikken de les gespeld te worden over democratie. Hij vergeleek de externe (westerse) oproepen tot democratisering van Rusland met de normerende beschavingsrol van het kolonialisme, waarbij hij benadrukte dat Rusland niet zou buigen voor externe druk. Hij wees hierbij op een andere invulling van democratie in Rusland: hoewel Rusland basisprincipes deelt met westerse democratieën zonder dewelke een moderne staat of samenleving niet kan bestaan, is onder andere de ontwikkeling van een middenklasse en een meerpartijensysteem een werk van lange adem in Rusland.⁶² Hij riep dan ook op deze verschillen te erkennen, en te respecteren:

Wij zijn bereid samen te werken met onze partners en staan open voor welwillende kritiek. Maar we tekenen categoriek bezwaar aan tegen allerlei soorten hefboomen (*levers*), inclusief het argument over de noodzaak om onze maatschappij te democratiseren, om zich te mengen in onze interne aangelegenheden. Dit beschouwen wij als absoluut onaanvaardbaar.⁶³

Rusland: onveranderlijk anders?

We hebben de voorbije jaren dus onvoldoende aandacht besteed aan niet één maar twee evoluties aan Russische zijde: de frustratie over het leerling-keurslijf én het Russische antwoord hierop: het uitbouwen van Rusland als soevereine democratie, in discours (2005-2014) en in praktijk (sinds 2014).

Sinds het breukmoment van 2014 is Europa ook Ruslands “andere”. Tegenover het Europese verhaal wordt een hardnekkig Russisch verhaal gezet, eentje van patriottisme, statisme, en traditionalisme, met veel aandacht voor de eigen geschiedenis en verworvenheden. In zijn overwinningsspeech na de presidentsverkiezing van maart 2000 benadrukte Vladimir Poetin reeds het belang van geschiedenis. Hij zei: “we mogen niets vergeten. We moet onze geschiedenis gedenken, er lessen uit trekken, en altijd beseffen dat zij die Rusland stichtten, de Russische waardigheid verdedigd hebben en het een grote machtige staat gemaakt hebben. Die herinnering moeten we koesteren, en tradities moeten we respecteren”. Deze woorden, ondertussen bijna twintig jaar oud, waren een voorbode van het recente discours in Rusland: traditie en patriotisme zijn de kernwoorden van het Russische binnen- én buitenlands beleid.

Tegelijkertijd is het belangrijk dit breukmoment niet als definitief te beschouwen en het ruimere perspectief niet uit het oog verliezen. Contestatie is een essentieel deel van Rusland, in vele opzichten. Eminent historicus Marc Raeff stelde dat de Russische geschiedenis tot aan de Russische Revolutie diep getekend werd door twee fenomenen: verwestersing en revolutionaire activiteit.⁶⁴ Dit geldt niet enkel voor Ruslands eigen geschiedenis, maar ook voor de geschiedenis van de relaties met het Westen. Verwestering en contestatie. Europa als ijkpunt voor de Russische identiteit wisselt af met de contestatie van datzelfde Westen. Maar ook intern is contestatie een essentieel deel van de Russische identiteit, van de boeren- en kozakkenopstanden en de adelsfrondes in de achttiende en negentiende eeuw over de revolutie tot de mars der miljoenen aan het begin van Poetins derde ambtstermijn.

Dit boek somt enkele voorbeelden op van momenten in de recente geschiedenis waarin Russische politici, kunstenaars, en beleidsmakers deze gevoelens van contestatie tot uiting brachten op hun geheel eigen manier; contestatie ten aanzien van het (Sovjet-)regime, contestatie van opgelegde normen, contestatie door middel van kunst. Maar ook contestatie van het Westen, door grootmachtsdenken, door een geheel eigen weg te kiezen, in zowel de omgang met de nieuwste technologische ontwikkelingen als met de vaderlandse geschiedenis. De auteurs beschrijven hoe het volk omging met Sovjetterreur, kunstenaars op hun geheel eigen manier standhielden in een uitzonderlijke context van rigide regels, en hoe creatief en radicaal hedendaagse artiesten zijn in hun kunstactivisme. Maar evengoed wordt er ingegaan op hoe vastberaden Rusland is om verder te gaan op een eigen weg, verder bouwend aan een Russische wereld met een visie op vooruitgang én traditie die sterk divergeert van het Westen. De bijdragen in deze bundel besteden niet enkel aandacht aan de eerste twee, maar ook en misschien vooral aan het laatste deel van de nieuwe Russische triade: staat, traditie, en volk.